

“ŞİR ŞƏBEHİ” TƏBRİZDƏ

Sirus Mustafa

Təbriz Kültür və Sənət universiteti, Tiatır Fakültəsi.

Mostafa_Sirous@yahoo.com

Xülasə

Təziyə İranda oynanılan xalq dini tamaşalarından biridir. Bu oyun ölüm və həyat ünsürlərini təmsil edən bir tamaşadır. Bu məzmununda oyunlar digər xalqlar və arxaik mədəniyyətlərdə də olmuş. Yunanıstanda «Diyonizus», Misirdə «Abidus», Mesopotamiyada «Demmuzi», Hindistanda «Ram» bu qəbildən olan tamaşalardır.

Böyük alim “Edward Brown”ın dediyinə görə Təziyə mərasimi Qəməri təqviminin 4-cü ... (9-cü əsir) İranda ortaya çıxmış, Səfəvilər dövründə ciddi şəkildə keçirilmiş və Qacar dönmində daha kəsgin irəliləmiş və inkişaf etmişdir. O dövrdə Təbriz vəliəhdlərin yaşadığı yer olduğuna görə, bu şəhərdə İmam Hüseyin (ə), habelə Məhərrəm və Aşura ənənələri daha güclü və qabarıq şəkildə olmuşdur. Şübhəsiz “Şir şəbehi” əski mədəniyyətlərdə və xalqlar arasında olan dəblər və ənənələrə oxşardır. Bu şəbeh Təbrizin qədim və üstü örtülü bazarında Aşura günü nahardan sonra ifa olur. Demək bu mərasim Təbriz xalqının kultürünün bənzərsiz və çox gözəl özəlliklərindəndir.

Bu məqalədə «Şir Şəbehi» tanıdılmaqla bərabər, onun başqa mədəniyyətlərdə olan paralel variantları da araşdırılır.

Açar sözlər: *Təbriz, Təziyə, Folklor, Şir Şəbehi, Məhərrəm, Kəcavə, Paxulluq, Sug-e-Siavəş, Abidus, Diyonizus, Demmuzi, Ram, Azərbaycan Xalq Oyunları, Adət və Ənənələr.*

Ön söz

İncəsənət alimlərinin dediyinə görə, Təziyə dünya dramları içərisində özünəməxsus özəlliklərə malikdir. Pitter Çelkoveski Təziyəni “İranın yerli öncül dramı” adlandırır (Çelkoveski 1979: 7). Fərhad Nazirzadə Kermani belə tərifləyir: “Təziyə din başçılarının (ənbiya, övliya), onların qohumları və ümməti, xüsusilə şiələrin üçüncü imamı İmam Hüseyin (ə), habelə onun ailəsi və səhabələrinin şəhadəti və əsarətlərinin rıvayət formu olmuşdur. Demək Təziyə əsil bir trajedidir. Belə ayinlər arxaik mədəniyyətlərin çoxunda olmuşdur. Misir, Yunan, Mesopotamiya, Hind və İran bu nümunələrdəndir. Ancaq İbrahimi dinlərdə, əsasən də islam və xiristianlıqda daha güclü olmuşdur. Xiristianlıqda ibadi əxlaqi dramlar orta əsirlərdə daha inkişaf etmişdir. “Bu dram nümunələrinə Batı dünyasında çox rast gəlinir. Orta əsirlərdə Misiri, Muraliti, Etosakramental və Həzrəti Məsih (ə) və onun səhabəsinin müsibətləri haqda belə dramlar olmuşdur” (Mostafa 2009: 81). Müsəlman ölkələrində də dram mahiyyətli mərasimlər olub, ancaq bu məqalədə hicri təqviminin 61-ci ilində (6-cı milad) üz verən İmam Hüseyin (ə) və onun səhabələrinin şəhadət və əsarəti üzrə yaranan və Təbrizdə ifa olunan dramların birisi ilə tanış olacağıq. Təbəri tarixində İmam Hüseyinin (ə) əzadarlığının başlanması haqda belə yazılıb: “Hüseyinin (ə) əzasını göstərən bir janr kimi Təziyə Kərbəla vəqfəsindən dörd il sonra (65-ci hicri ilində) üzə çıxmışdır (Ajdənd 2006: 24). Ancaq bu illərdə İmam Hüseyin (ə) əzadarlığı çoxlu çətinliklərlə üz-üzə qalmışdı. “Miladi təqvimi ilə 9-cu əsirdə Bağdad xəlifəsi Mütəvəkkil (847-851) bu olayı küçümsəmək üçün Kərbəla şəhidlərinə ağılamağı qadağan etmiş, ancaq xalq onun dediklərinə qulaq verməyib dini dəb və mərasimini keçirmişdir. Mütəvəkkil İmam Hüseyinə (ə) qarşı olan nifrətinə görə onun mütəhhər məzarını dağıdıb, kimsənin oranı ziyarət etməməsi üçün bütün yerləri su altında qoymuşdu. Kərbəla qiyamına qarşı ümum-xalq qəzəbini və nifrətini küçümsəmək və Aşura əzadarlıq mərasimini gözədən salmaq üçün Mütəvəkkilin qəsrində “Abada” (Abada oyunçunun adıdır) adlı mərasim təşkil olunmuş, bir nəfər paltarının altına balınc soxub, saçını qırxdırıb keçəl halda Mütəvəkkilin önündə oynayıb oxumaqla, xalqı güldürməklə əza günlərini, dəblərini lağa qoymuş, istehza etmişdir” (Rəhimli 1991: 46). Ancaq Hicri təqviminin 4-cü əsrindən (10-cu miladi) bəri Al-i-Buyə dövründə Təziyə rəsmiyyət tapmışdır.

“Al-i-Buyə şialərin dəb və ənənələrini himayə edib uzun sürə davam etmiş şia ayinlərinin inkişafına çalışdı və onlara rəsmiyyət bağışladı” (Ajənd 2006: 27). Səfəviyyə dövründə Təbriz paytaxt olub təşəyyü rəsmi məzhəbə çevrildi. Təziyə ayini ciddi şəkildə davam etdi və hökumət də onu himayə edirmiş. Bu dövrdə Məhərrəm ayı və Aşuranın ilk on günündə neçə növ əzadarlıq ayini yayıldı. Nəsirəddin şah Qacar zamanında bu mərasim ən yüksək səviyyəyə çatmış və Tehran şəhərində “Təkyeyi-dövlət” adlı gözəl və görkəmli bir binada keçirilmişdir.

Araşdırıcılardan birisi Təziyənin yaranmasını və inkişaf dövrlərini belə qeyd edib:

1. İslamdan qabaq İranda “Kin-e-Siyavəş”, “Moğ Koşi” və başqa şəbeh nümunələri olmuşdur.

2. Səfəviyyə dövründə dəstə qurmaq, növhə demək, nəqqallıq kimi ünsürlər Təziyənin inkişafında rol oynamışlar.

3. Zəndiyyə dövründə Təziyənin üzə çıxıb, inkişaf etməsi fikri ortaya çıxıb, yavaş-yavaş formalaşdı.

4. Qacar dövründə Təziyə mərasimi öz ehtişam və görkəminə çatdı və “Təkyeyi dövlət” binasında düzənlənib yayıldı. Dini xadimləri, təziyə şairləri, şəbehxanlar, təziyə ifaçıları öz bacarıqları və yaradıcıları ilə bu ənənənin yetkinləşməsinə yardım etmişlər (Əmini 1991: 125).

Təziyə simvollarla zəngin çox mənalı dramdır. Belə ki, bu tamaşanı simvollar dünyası adlandırmaq olar. Rənglər, əşya, oyun meydanı, ifa forması, hətta quş, at və aslan kimi heyvanların olması bunu sübut edir. Bunlar hamısı zahirdən olavə, dərin mifik anlamlar daşıyırlar. Təziyə müxatəbinə mömin tamaşaçı da deyirlər. Bu tamaşaçı bütün fiziksəl görüntüləri görüb, şeir və növhələri eşidib, gahdan növhə oxuyanlarla züm-zümə edir, güləb və üzərlək qoxusunu amır, çay, şərbət və s. ehsan kimi paylanılan nəzirləri yeyib içir. Həzrət Əliəsgərin (ə) beşiyindən yapışır və İmam Hüseyinin (ə) adı Zülcənahı əli ilə ləms edir, gahdan isə təbərrük olaraq ona pul sancaqlayır. Şir Şəbehində də xalq şirin kəcavəsini çiynində daşıyır, onların başına saman və torpaq tökülür. Beləliklə, tamaşaçı dramın ifasında bir xarakter kimi iştirak edir.

İndi məhərrəmin ilk 10 günündə Təbrizin qədim üstüörtülü bazarında, xüsusilə də tasuada (9-cu gün) və aşurada (10-cu gün) bir çox əzadarlıq nümunələrini görə bilərik: məscidlərdə şam yandırmaq, zəncir və sinə vurma dəstələri, habelə aşura günündə “Şir şəbehi” və s.

“Şir şəbehi”nin hikayəsinə bir baxış:

Belə rəvayət olunur ki, İmam Hüseyin (ə) Kərbəladə şəhadətə çatandan sonra düşmənlər mütəbhər bədənini at ayaqları altında əzmək istəyirlər. O gün Həzrəti Fatimeyi-Zəhranın (s) kənizi Fizzə də o çöldəymiş. Fizzə düşmənin niyyətini Zeynəbə (s) bildirib, aslan macərəsini ona belə şərh edir: Allah peyğəmbərinin azad olmuş qulu Səfinə gəmiyə minib səfərə gedirmiş, gəmi yolda tufana düşüb qorq olur. Dəniz dalğaları Səfinəni bir adaya çatdırır, orada bir aslanla rastlaşır, onun qorxusundan özünü tanıtdırır və aslana deyir: “Mən peyğəmbərin (s) quluyam”. Aslan onun halını görüb ona yardım edir, belə ki, o, qulunu arxasına alıb ona yolu göstərir. İndi həmin aslan bu çötlün bir hissəsindədir, mənə izin verin gedib ona macərəni tərifləyim. O aslan Səfinəni qurtaran kimi bizi də qurtaracaqdır. Fizzə o aslanın yanına gedib ona söyləyir: “Bilirsənmi İmam Hüseyinin (ə) mütəbhər bədəninin heyvanların ayağı altında tapdanmasını istəyirlər?” Bu an şir yerindən qalxıb qətilgaha gəlir, əllərini İmam Hüseyinin (ə) bədəninə qoyur. Atlılar qətilgah gövdəsinə çatan kimi bu mənzərəni görüb huyuxub və qorxaq halda ayaq saxlayırlar. Ömər sə'd qorxulu halda deyir: fitnə, bəla görünür. Səssizcə oturubsa onu kuşkurtmayın, geri qayıdın, dağılın. Atlılar qorxub qaçırlar. Beləliklə, o aslan gücü çatdığı qədər İmam Hüseyini (ə) himayə edir. Bu macərə “Fizzə şir”i adilə də tanınmışdır.

“Şir şəbehi” necə ifa olunur?

Təbrizin qədim bazarı dünyanın gözəl, ənənəvi bazarlarından biridir. Bu bazar UNESCO tərəfindən universal tarixi abidə kimi tanınıb səbt olub. Təbriz xalqı bütün il boyu öz məzhəbi ayinlərini bu bazarda keçirir. Bu ayinlər Məhərrəmin əvvəl on günündə lap kul-

minasiya nöqtəsinə çatır. Ərəb, Əcəm, zəncir və sinə vurma dəstələri, məscidlərdə şam yandırma və şam paylama, habelə “Şir şəbehi” o cümləndir.

“Şir şəbehi” aşura günü nahardan sonra Təbriz bazarının mərkəzində “Müzəffəriyyə” timçəsində “Dəvəçi” məhəlləsində ərəb adlanan 300 il qidməti olan heyətinin tərəfindən ifa olunur. Bu ayının nahardan sonra ifa olunma səbəbi ona görədir ki, vəqənin düz zamanı ilə müsadif olsun. Tarixi faktlara görə, İmam Hüseyin (ə) aşura günü nahar çağı şəhadətə çatmışdır, mütəhər bədənini qorumaq macərası da bu vəqədən sonra olmalıdır. “Şir şəbehi” tamaşası bir muqəddimə ilə başlayır. Öncə İmam Hüseyinin (ə) səhabəsindən olan Hürri ibn-i-Yəzidi Riyahi heybətində salınmış bir kişi əzadar xalqın ciyində kəcavə ilə gəlir və onun əhvalatında şeirlər və növhələr oxunur. Bu muqəddimədə xalq iki qrupa bölünür: bir hissə ağ və yaşıl paltarlarla İmam və onun dostlarını təmsil edir, digər qrup isə qırmızı rəngli paltarlarla əşqiyyə və əhli beyt düşmənlərini təmsil edir ki, həməni Ömər sə'd Yəzid ibn-i-Muaviyənin qoşununun sərkərdələrindəndir. Kəcavəni ələ gəcirmək üçün bu iki dəstənin arasında çəkiş-bərkiş düşür, sonra isə “Şir şəbehi” məşhur növhə oxumaqla başlayır. Şirin kəcavəsi gəldikdə xalqın növhə və əzadərliyi başlayır. Kəcavədə gələn aslan özü də xalq ilə birlikdə ağlayır və növhə söyləyib əllərini əza nişanəsi olaraq başına çırpır, xalqın başına saman sovurur. Aslan kəcavəsi xalqın arasından keçib Müzəffəriyyə timçəsindən sovuşub bayıra çıxır. Demək lazımdır ki, “Şir təziyyəsi” İmamın bir çox şəhərlərində də ifa olunur, ancaq onun forması və hekayəsi Təbrizdəki “Şir şəbehi” ilə tam fərqlidir və “Sultan qeyse hindi” macərasını təmsil edir. Bu macərə onun aşura günü şikara çıxmasından bəhs edən dastandan götürülüb. Tam cürətlə demək olar ki, bu dastan, möhtəva və ifa etibarı ilə tam fərqlənir. Bu üslub və forma başqa şəhərlərdə çox seyrək şəkildə ifa olunur.

“Şir şəbehi”nin şeirləri:

Gəl qətlgəhə bir güzər cülə,
Nə'scə şühədayə nəzər cülə.
Get şirə xudayə xəbər eylə.
Ərz eylə ki, gəlsin Kərbəlayə,
Ey şir, yetiş bugün hərayə.
İmdad elə ale Müstəfayə,
Lə'nət belə qovmə bihəyayə.

İki əlimi başıma çallam,
Əsqər balanı qucağa allam,
Məzlum ağanın yanında qallam,
Füsrət vermərəm bu əşqiyyəyə,
Ey şir, yetiş bu gün hərayə,
İmdad elə ale Müstəfayə,
Lə'nət belə qovmə bihəyayə

Bax Zeynəbə qalmaqub pənahi,
Şimr odladı cümlə xeyməgahi,
Öldürdülər şahı kəm sipahi.
Qan yağdı zəminə Kərbəlayə,
Ey şir, yetiş bu gün hərayə,
İmdad elə ale Müstəfayə,
Lə'nət belə qovmə bihəyayə.

Bu Əsgər-i-tifli şir xarə,
Əhvalinə cülə bir nizarə,
Peykan boğazın edibdi parə,
Səslir babasın canım fədayə,

Ey şir, yetiş bu gün hərayə,
İmdad elə alc Müstəfayə,
Lə'nət belə qovme bihəyayə” (Mostəfa 2014: 71).

Bu şeirlərin müəllifi “La ədri”dir və neçə yüz ildir ki, xalqın arasında, sinədən sinəyə gəlib çatmışdır.

“Şir şəbehi”indən qalan ən e'tibarlı fakt:

Bu dastan haqda mövcud olan ən qədim fakt rəhmətlik Mühəmməd ibn-i-Yəqub ibn-i-İshaq Koleyni-ye-Razi məşhur Şeyx-e-Koleyni (258-328 hicri qəməri) möhtəşəm “Üsul-i-Kafi” kitabında nəql etdiyi işarədir. Bunu da xatırlatmalıyıq ki, biz burada “hədis” deyil, “nəql” sözünü işlətdik. Niyə ki, hədis məsuma müntəsəbdir və rəhmətlik Koleyni bu sözü məsuma nisbət vermir. Ancaq din alimlərinin bu rəvayətin düz, yoxsa səhv olmasına dair fərqli nəzərləri var. Bu faktın mətni bundan ibarətdir:

«الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو كُرَيْبٍ وَ أَبُو سَعِيدٍ الْأَشْجِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ إِدْرِيسَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَوْدِيِّ قَالَ: لَمَّا قُتِلَ الْحُسَيْنُ (ع) أَرَادَ الْقَوْمُ أَنْ يُوطِئُوهُ الْخَيْلَ فَقَالَتْ فَصَّةٌ لِرَيْبِنَ: يَا سَيِّدَتِي إِنَّ سَعِينَةَ كَسِرَ بِهِ فِي الْبَحْرِ فَخَرَجَ إِلَى جَزِيرَةٍ فَإِذَا هُوَ بِأَسَدٍ فَقَالَ: يَا أَبَا الْخَارِثِ أَنَا مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) فَهَمَّ بِبَيْنِ يَدَيْهِ حَتَّى وَقَفَهُ عَلَى الطَّرِيقِ وَالْأَسَدُ رَابِضٌ فِي نَاحِيَةٍ فَدَعَانِي أَمْضِي إِلَيْهِ وَأَعْلَمُهُ مَا هُمْ صَانِعُونَ غَدًا قَالَ: فَمَضَيْتُ إِلَيْهِ فَقَالَتْ: يَا أَبَا الْخَارِثِ فَرَفَعَ رَأْسَهُ ثُمَّ قَالَ: أَ تَدْرِي مَا يُرِيدُونَ أَنْ يَفْعَلُوا غَدًا بِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) يُرِيدُونَ أَنْ يُوطِئُوا الْخَيْلَ ظَهْرَهُ قَالَ: قَمَشَنِي حَتَّى وَضَعَ يَدَيْهِ عَلَى جَسَدِ الْحُسَيْنِ (ع) فَأَقْبَلَتِ الْخَيْلَ فَلَمَّا نَظَرُوا إِلَيْهِ قَالَ لَهُمْ عُمَرُ بْنُ سَعْدٍ (لَعَنَهُ اللَّهُ): فَتَنَةٌ لَا تُبَيِّرُوهَا أَنْصَرَفُوا قَائِصِرْفُوا.

İdris ibn-i-Abdullah Ovdı belə deyir: Hüseyin (ə) şəhid olduqda, qoşun onun bədəni üstündə at çapmaq istədi. Fizzə Zeynəbə dedi: Ey mənim sahibim, Səfinənin gəmisini tufana düşüb dənizdə qərç oldu və o bir adaya düşdü. Orada bir aslana tuş gəldi. Səfinə o şirə belə söylədi: Ey Əba hares. Mən Allahın peyğəmbərinin əli ilə azad olanam. O aslan onun qarşısında kövrəlib bələdçi kimi ona yol göstərdi. Bu yaxınlıqda bir aslan yatıb, qoy mən gedib ona deyim ki, bu camaat sabah nə iş görmək istəyir. Fizzə o aslanın yanına gedib dedi: Ey Əba hares. Aslan baş qaldırdı. Fizzə ona dedi: Bilirənmə İmam Hüseyin (ə) ilə nə iş görmək istəyirlər? Onun bədəninin üstündə at çapmaq istəyirlər. Deyir, o aslan gəlib iki əlini İmam Hüseyinin (ə) mütəhər cəsədi üstünə qoydu. Qoşun irəli gəlib o aslanı gördükdə dayandı. Ömər Sə'd onlara söylədi: Bu bir fitnədir, onu oyatmayın, qayıdın. Onlar da qayıtdılar” (Koleyni 1984: 465).

“Şir şəbehi”ndə Aslan ünsürünün nümadşünashığı:

“Şir şəbehi” tamaşasından bəhs etdikdə bir sorğuya cavab vermək gərəkdir. Nə üçün bu rəvayətdə Kərbəla şəhidlərini qorumaq üçün Aslan ünsüründən istifadə olunub? Bəlkə də Aslanın çeşitli dinlər və mədəniyyətlərdəki rolu ilə əlaqədardır.

“İran kultüründə aslan qədim dövrdən bu günə qədər həmişə güc və qüdrət simvolu olmuşdur... Aslan heyvanların ən güclü və iqtidarlısı, meşələrin sultanı olub, biz iranlıların yanında özəl cəhəti və cəlahı var ki, min illərdir bizim güc və iqtidar simvolumuzdur” (Əzim-pur 2013: 508). Hələ də çeşitli dinlər içində Şirin önəmli yeri var; demək dini xarakterlərə bağlı özəllikləri var.

“Gita da belə gəlib, Kirişna Şir kimidir. Heyvanlar arasında Buda şirə Şakiyə, Məsih şirə Yəhuda, Həzrət Əli şirələrin mövlası Allahın aslanı (Əsədullah) ləqəbi ilə tanınmışdır. Allah şirinin əzizləməsində İranda qədim bayrağında Aslan timsalı gəlmişdir” (Çevaliyer 2006: 111).

Arxaik mədəniyyətlərdə Şir simvolu cəvələdir; “Misirdə aslanlar arxa-axaya rəsm olunublar, hər biri bir yana baxır: birisi doğuya, biri isə batıya, bu nümad günəşin bir yandan doğulub başqa bir yanda batmasını əks etdirir. Beləliklə bu iki şir günün hərəkətinə nəzarət edirlər. Biri dünəni, biri isə sabahı təmsil edir” (Çevaliyer 2006: 115). Yunan-i-bastan tarixində Hekulun on iki işçisindən biri Əristeos şahına aslan dərisi gətirməyə məruz qalır. O aslanla əliyalın döyüşə girir və bu mənərə dəfələrlə rəsmlərdə təzahür tapıb. Hələ də digər mənərələrdə bir aslan (odla əhatələnmiş) bir yaxşı insan vasitəsilə əhliləşmişdir. Misal üçün, Cərum adlı bir qiddis həmdəmi olan bir aslanla təsvirə çəkilmişdir. Belə deyilir ki, o, aslanın boğazından bir qılıncı çəyir çıxarmış, sonra aslan yırtıcı huyunu buraxmış, əhliləşmiş və qiddis Cərumun

səhabəsi tək onunla birgə yaşamışdır” (Mitford 2015: 57). Qədim İranda yırtıcı və güclü heyvanların şahı kimi aslan saray memarlığında üstün yer tutmuşdur. O dövrün binaları, xüsusilə Həxamənesilər və Sasanilərin saraylarına baxmaqla bu önəmi görmək olar. Aslan və inək, onların ilginliyi qədim dövr İran incəsənəti və miflərində özəl yer tutmuş, aslanla öküz döyüşü Təxti-Cəmsid bərcəstə naxışlarında dəfələrlə təkrar olunmuşdur. “Umumxalq inanclarında şir “meşə sultanı” və “heyvanların şahı”dır, buna görə də iqtidar və güc numadadır... Şir imanlı adamı yeməz və ona yürüməz” (Zülfəqari 2015: 791). Bu mühüm simvolu “məhərrəmlik günlərində İmam Hüseynin (ə) Kərbəladə göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqları bəyan etmək üçün işlənən ələm, bayraq və nişanlarda da görmək olar, gahdan isə filizdən tökülmiş aslan başı və yaxud tam heykəli çox böyük həcmdə qarşıya qoyulur” (Əzimpur 2013: 509).

Şir simvolunun özəlliklər barədə: “Aslan iqtidarlı, sultan, günəş simvolu, son dərəcə parlaq, heyvanların sultanı və məqamından asılı olan bütün yaxşılıq və pisliliklərlə, ədalət, ağıl, güc məzhəri olmasına baxmayaraq eyni halda qurur və özgürlük nişanəsidir. Bunlar hamısı ondan ata, şah, müəllim yaradır, elə ki iqtidar şiddətindən parlayır, bu işığın parlayışından korulur, özünü himayəkar bildiyindən diktatorluğa üz gətirir. Ona görə də nə qədər görkəmli olursa, bir oqədər də dözülməzdir. Bu iki başın arasında bir para simvolizm mənalar dolanır” (Çevaliyer 2006: 111).

“Şir şəbehi”ndə aslan özədar xalqın çiyində Təbriz bazarında hazır olur, sızlayıb, başına kül ələyir. Demək, tarix boyu üzverən acı və ağrı, olayların birində iqtidar və yırtıcılıq numayəndəsi olan aslan belə ağlayıb sızlayırsa, başına saman səpirsə, onda insanların ah-nalə səsi fələyin qulağını batırmalıdır.

“Şir şəbehi”nə bənzər ayınlərə bir baxıs:

Qədim dram ayınləri Dumuzi, Ram himasəsi, Diyunizuz, Suge siyavəş, Abidus müsibətləri, Şir təziyəsi möhtəva baxımından iki böyük hissəyə bölünür:

1. Şənlük ayınləri: Ram himasəsi, Diyunizuz.

2. Şivənlik ayınləri: Dumuzi, Suge siyavəş, abidus müsibətləri, Şir təziyəsi.

Ram Himasəsi (Hind): “Ən məşhur variantda hadisələr Bənaris şəhrinin yaxınlığındakı Raməngar şəhrində cərəyan edər, bir para töhfələr təqdim olunandan sonra müqəddəs Ram dastamından “Tolisdas” rəvayəti 12 nəfərlik kişi qurupu (bunlara həm də ramayanis, yəni ramayana oxuyanlar da deyilir) tərəfindən oxunur. Hər gün müəyyən beytilər oxunular. Onuncu gün ramayan oxuyanlar 175-ci beytə çatırlar, orada “Lila” mənzərələri təmsil olunur (Lila tanrısal oyun kimi insanın iç dünyasına, göylərə sərxoşluqla baş çəkmək). Bu oxumaq “Ramaçatıyamansa” adlı sonuncu fəslə çatınca davam edər, bu zaman lila başa çatır, ancaq mətnin hamısı burada bitmir. Ramayanslar zümzümələrinə davam edir, tək-tək sözlər oxunub qurtarır, beləliklə ayinin (dramın) son bölümü, yəni oddan bir parça intiqal etmək olur, bu işlə 30-32 günlük tamaşanın qurtuluş damğası vurulur” (Zarrilli 2010: 165).

Diyunizuz (Yunan): Diyunizuz ayininin ifası üçün Aten xalqı qamelyon ayında Diyunizuzu əzizləmək üçün Lenaya adlı şənlük təşkil edirlər... Xalq o gün ən yaxşı paltarlarını geyib Diyunizuz heykəlini Eleotraydan tamaşaxanaya aparmaq üçün eşiyə çıxarırlar. Varlılar at arabası ilə, yoxsullar isə piyada gedirlər. Bir qatar tanrılara verilən heyvanlardan camaatın ardınca hərəkət edirlər. Bu mərasimdə Atik şəhrinin çoxlu çalğı və musiqi qurupları iştirak edib bir-birləri ilə yarışdırlar” (Durant 1999: 4).

Suge Siyavəş (İran, qədim dövr): Şübhəsiz “Suge Siyavəş”, “Suge Zərir”, “Suge Şcirvin” qədim dövr İran ayınləri içində özəl əhəmiyyətə malikdir. Siyavəşin yüksək təbari və iyi huylarına görə onun əzədarlıq ənənəsi də İranda özəl önəmə sahibdir. Əliksanr Monqeyt “S.S.R arxalogiyası” ünvanlı kitabında Siyavəş əzasına aid olan bir rəsmi gətirib. Bu rəsmi Soğdi şəhrinin duvar naxışlarından ələ gətirib, zahirdə 300 il miladdan əvvələ aiddir. Munqeyt kitabının rəsmi araşdıraraq: məlum olduğu kimi kişilər və qadınlar hamısı yəxələrinə cırıb başlarına və sinələrinə döyürlər, neçə nəfər bir əmarini (kəcavə) çiyinlərində daşıyır, onun ətrafi açıqdı və Siyavəşin şəbehi içəridə yatıb. Belə güman edilir ki, bu naxışın rəssamı macəranı yaxından görüb, sonra gördüyünü

rəsm etmişdir. Bu ənənə və əmarini daşıma islami dövr dəstələrinə bənzəyir” (Beyzayı 2000: 31). Bu ayın haqda bir ayrı qaynaqda belə yazılıb: “Buxara əhlinin Siyavəşin ölümünə çoxlu növhələri var. Belə ki, bütün vilayətlərdə mərufdur, mütriblər onu “Moğların ağlayışı” hesab edirlər, bu sözüün üç min ildən çox yaşı var” (Nəzərzadə 2005: 166).

Abidus müsibətləri (Misir): Bu ayın hər il Misrin ən müqəddəs yerində ifa olunur, “Ozirisin yenidən doğulması simvoludur. Ozirisin yeraltı dünya ilə ilgisi var, onun bədəni Nil çayına buraxıldı, sonra isə paxıl qardaşı Set onu parçalayıb yer üzünə dağıtdı. Ancaq Oziris yenidən varlıq tapdı. Bu yenidən doğulma, Nil dərəsinin hasilı toprağında buğdanın çıxıb dirçəlmə prosesinin simvoludur. Ölənlərin davəri kimi Ozirisin əlində bir əsa və bir orax var, bunlar onun iqtidar və hakimiyyətinin simvoludur” (Mitford 2015: 138).

Ortaq ünsürlər:

Təfsili qeyd olunan bu dram ayinləri iki baxışdan tutuşdurmaq olar:

A. Möhtəva və iç qurum:

1. Şəhid olunan ünsür: Deyilən ayinlərdə baş xarakter, ya ona yaxın olan xarakter öldürülür. Oziris qardaşı Set. “Ram himasəsi”ndə isə Sita Ramın əlilə, Siyavəş Gərsivəzin əlilə, Dumuz İnnanın əlilə, Diyonizos Həramın əmri və Titanın əlilə, İmam Hüseyin (ə) Yezid ibn Muaviyənin əmri və Şimr ibn Ziljəşənin əlilə öldürülüb şahadəətə çatırlar.

2. Doğub törəmə, ölüm və yenidən dirilmə: Deyilən ayinlərdə baş mövzu ölüm və yenidən dirilməkdir. Bu yenidən dirilmə gahdan öc alan uşaq kimi (misaal üçün, Keyxosrov Siyavəşin intiqamını alır, Muxtar isə İmam Hüseyinin (ə) intiqamını almaq istəmişdir), gahdan da Sita və Dumuzi kimi şəhid olmuş ünsürün qanından bir göyərti qəlibində dirçəlir. Ya da Diyunizus və Oziris kimi yenidən bir başqa qəlibdə yaşayış başlama. Bu ayinlər gahdan şənlik, bəzən isə yas, əza kimi ifa olunmuş.

3. Bu ayinlərdə olayların sürəsində paxıllığın rolu: Qeyd olunan ayinlərdə insani huyların ən çirkinlərindən olan paxıllıq (həsədət) ayinin yaranmasında təməl yer tutmuşdur. Gərsivəz Siyavəşə paxıllıq edir, Ramanın ögey anası Sitaya paxıllıq edir. Diyunizus həsədət əsərində doğulub, onun nəticəsində öldürülür. “İnnana”nın (Su tanrıçası) Dumuzinin yoldaşı, yeraltı dünya mələyinə (öz sevimli bacısı) həsədəti. İmam Hüseyin (ə) (bəni haşem) Yezid ibn Muaviyənin (bəni ümeyyə) həsədətinə məruz qalır. Bu macəranın tarixdə kökü var.

A. İcra formu:

1. Dəstə və karvan qəlibində olma: Adı çəkilməmiş ayinlərin hamısı dəstə və insan cəmiyyətlərinin iştirakı ilə ifa olunur. Ayin bir başlanğıcdan başlayıb, bir məsiri getdikdən sonra əvvəlki yerinə qayıdıb başa çatır.

2. Kəcavənin olması: Bu ayinlərdə və ifasında ortaqlar və vəsilo kimi işlənilən bir aksasuvər qəlibində kəcavə gəlir. Bu kəcavə qəhrəmanın qutlu və müqəddəs olmasını təmsil edir ki, şəxs onun üstündə yerləşib camahatın çiyələrində hərəkətdədir.

3. Heykəl, ya da Şəmayıl: Bu ayinlərdə mifik xarakter, tanrıça, ya müqəddəs şəxsin heykəli, qolçağı, və ya şəmayili kəcavənin üstünə qoyulur. Bu iş ayinlərin hamısının ortaqlar təməlidir.

Surud ya növhə oxuma: Bu ayinlərin əsas rüknələrindən birisi növhə, surud, mahnı və ya bir para virdlərd oxunmasıdır. Bu virdlər iştirak etmiş bütün camaat ilə oxunur. İstər şənlik, istər şivənlik mərasimi olsun, bu virdlər oxunur. Dəstənin hamısı birlikdə oxumasının sur və cəzbi mömin tamaşaçıları arasında mənəvi hislərin coşmasına səbəb olub görünməz qüvvələri bir miğnatıs meydanında cəmləyib işə çəkir.

Sonuc:

Sözü gedən ayinlərin ifasında olan ortaqlıqları nəzərə alaraq, bizə belə gəlir ki, coğrafi faktora və milliyətlərə baxmayaraq insan həmişə sirlə və örtülü olan “ölüm” mövzusu ilə dartsımaqla olub, bu dartsıma o qədər boy atır ki, insan əbədiyyətə, ölməzliyə yetişməyi arzu edir. O öz istəyini mifik dastanlarda və dini inanclarda axtarıb. Buna görə də İmam Hüseyinin (ə) təziyəsində zaman dayanır, hər şey mahiyətini dəyişir və gahdan itirir, bu an biz dərin heyrət-

ləndirici və simvolik bir mövzu ilə rastlaşırıq. Nəzərə gəlir ki, “Şir şəbehi” dramının ifası özündən əvvəl nümunələri ilə paralel formada irəliləyir. Zahirə əzadarlıq İmam Hüseyinin (ə) şəhadətinə görə olur, amma bu ayinin hər il təkrar olmasından bəlli olur ki, İmamın (ə) mənəvi və müqəddəs həyatından hikayə edir. Demək, təziyənin “dünyagörüşü yaxşıqla yamanlıq, ölməzliklə ölüm, ölümdə hüsur, ölümə qarşı zəfər çalma himasəsinin bədii döyüşüdür. Şəbeh oxumanın məzmunu, yaxşı-pis, xeyr və şər, işıq-zülmət quvvələrinin üzbəüz olmasıdır. Beləliklə, şəbeh oxumanın bir dini sənət kimi sabit forması var. Bu forma bütün məzhəblər və dini sənətlərin hamısında vardır” (Nəzərzadə, 2005:180). Təkrar olunan bu özəllik sadə demək istəsək, ölüm və yeni yaşam, mif dünyasının önəmli özəyidir və bütün xalqların mifik bəhslərində vardır, ancaq dəstə qəlibində ifa olan şüvənlik ayinlərin dram təməli vardır və bunlarda bənzərliklər var. Bu bənzərliklər o qədər çoxdur ki, gahdan adama belə gəlir ki, çeşitli variantlar bir-birindən götürülüb. “Müsibət dramı” bir dəstənin qətlə yetirilmiş bir tanrı Dumuzun düşərgəsinə sarı hərəkət etmək və ona ağlayıb ağı deməkdir. Əzadların başçılığını iki gənc ərəsiz qadın cləyir – Dumuzun anası və bacısı. Belə hesab etmək olar ki, onların yerinə heykəlləri, ya ələm və ya bayraq dəstənin önündə gedir. Onların əvəzinə bir neçə ifaçı mərsiyə oxuyub ağı deyir”. Belə müsibəti vəsf etdikdə ansız təziyə yada düşür. Bu nadir bir paradın ortalıqları və ünsürləri vardır. Bu nişanələrin önəmlisi tanrıça/allahın cləcisinə və İmama ağlayıb ağı deməkdir, o öz şəhadəti ilə nəzmi dünyaya qaytarır. Başqa nümadlardan biri ağlamaqdır, “səadət ağlamaqdadır, sızılamaq bərəkət gətirər, yoxsa heç nə yoxdur!” Ağlamaq yağışı yamsılamaq kimi göyərək mənəsidir” (Səmini 2008: 51). İcra və möhtovada olan ortaqlıqları nəzərdə tutmaqla nəzərə gəlir ki, “Suge Siyavəş” kimi arxaik ayinlər təziyə mərasiminə, özəlliklə də “Şir şəbehi”nə dərin təsir göstərmişdir. Arxaik inancları və mifik təfəkkürün buraxdığı izləri bu ayində və onun ifasında işlədilər ünsürlərdə aydınca görmək olar.

QAYNAQLAR

- .1983. تهران- چاپ دوم- شیخ- اصول الکافی- انتشارات دارالکتب اسلامیة - ج 1- چاپ دوم- تهران- 1983.
- (Mustafa, Sirus) مصطفی، سیروس- منتشا- انتشارات سوره مهر- چاپ اول- تهران- 2014.
- (Mitford, Miranda) میتفورد، میراندا بوروس- انصاری، معصومه/بشیرپور، حبیب - دایره المعارف مصور نمادها- نشر سایان-تهران- 2015.
- (Çivaliyer, Qerberan) شوالیه/گربران- فضایی، سودابه-فرهنگ نمادها- ج 4-انتشارات جیحون-تهران- 2006.
- (Zülfəqari, Həsən) ذوالفقاری، حسن-باورهای عامیانه مردم ایران- نشر چشمه-تهران- 2015.
- (Əzimpur, Pəpək) عظیم پور، پوپک- فرهنگ عروسک ها و نمایش های عروسکی آیینی و سنتی ایران- انتشارات نمایش-تهران- 2010.
- (Bahar, Mehrdad) بهار، مهرداد-از اسطوره تا تاریخ - نشر چشمه-تهران- 2008.
- (Səmini, Nəğmə) شمینی، نغمه-تماشاخانه اساطیر - نشر نی-تهران- 2008.
- (Beyzai, Bəhram) بیضایی، بهرام- نمایش در ایران- انتشارات روشنگران- چاپ دوم- تهران- 2000.
- (Durant, Vil) دورانت، ویل-شادروان، عباس-تاریخ تئاتر به روایت ویل دورانت- انتشارات علمی فرهنگی- تهران- 1997.
- (Bırakət, Oskar) بیراکت، اسکار-آزادی، هوشنگ-تاریخ تئاتر جهان-انتشارات مروارید- 2005.
- (Zarrilli, Filip) زارلی، فیلیپ بی- نصراله زاده، مهدی-تاریخ های تئاتر-نشر بیدگل-تهران- 2010.
- (Nazerzadə kirmani, Fərhad) ناظرزاده کرمانی، فرهاد-درآمدی بر نمایشنامه شناسی-انتشارات سمت- تهران- 2005.
- (Əjənd, Yəqub) آژند، یعقوب- نمایش در دوره صفوی-فرهنگستان هنر-تهران- 2005.
- (Bern, Lusilla) برن، لوسیلا-مخبر، عباس-اسطوره های یونانی-نشر مرکز-تهران- 2002.
- (Vesta Sərxoş, Kertis) کرتیس، وستا سرخوش-مخبر، عباس-اسطوره های ایرانی- نشر مرکز-تهران- 1997.
- (Hənrita, Məkkal) مک کال، هنریتا-مخبر، عباس-اسطوره های بین النهرین-نشر مرکز-تهران- 2000.
- (Ana el, Dalapikola) آنا ال، دلاپیکولا، آنا ال- مخبر، عباس-اسطوره های هندی- نشر مرکز-تهران- 2006.
- (Əmirqasimi, Minu) امیرقاسمی، مینو/حاجیلو، فتانه- نشانه های مناسک گذر-انتشارات ستوده-تبریز- 2011.

- (Çelkoveski, Piter) چلکوسکی، پیتر-حاتمی، داود-تعزیه: آیین و نمایش در ایران-انتشارات سمت-تهران-2005.
- (Nəzərzadə, Rəsul) نظرزاده، رسول- تن پوشی از آینه-انتشارات روشنگران-تهران-2005.
- (Sobhani, Jəfər) سبحانی، جعفر- فروغ ابدیت- ج 1- موسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق (ع)- قم-1970. (Dərgilər) نشریات:
- (Rəhimli, İlham) رحیملی، الهام و دیگران- شبیه خوانی گنجینه نمایشهای ایرانی (مجموعه مقالات سمینار پژوهشی تعزیه)-انتشارات یازدهمین جشنواره تناتر فجر- تهران-1991.
- (Mustafa, Sirus) مصطفی، سیروس و دیگران- کتاب تناتر افراز- شماره یک- نشر افراز- تهران-2009.
- (Əmini, Cavad) امینی، جواد و دیگران- شبیه خوانی گنجینه نمایشهای ایرانی (مجموعه مقالات سمینار پژوهشی تعزیه)-انتشارات یازدهمین جشنواره تناتر فجر- تهران-1991.
- (Basti, Zəhra) باستی، زهرا و دیگران- باز مانده های آیین کهن در آداب و رسوم امروزین- کتاب ماه هنر - شماره 27 و 28 - تهران- 2000.
- (Xocəstə, Fəramərz) خجسته، فرامرز/حسنى جليليان، محمدرضا و دیگران-مجله تاریخ ادبیات-دانشگاه شهید بهشتی-شماره 64/3- تهران-2011.